

Црква Богородичиног Успења у Мртвици

арх. БЛАГОТА ПЕШИЋ

На самом излазу из Грделичке клисуре, недалеко од железничке станице Цеп, на левој обали Јужне Мораве налази се село Мртвица (сл. 1). То је веће планинско насеље разбијеног типа, смештено високо на источним падинама Кукавице. На врху једног доминантног истуреног гребена, који се са западне стране завршава стеновитим одсецима, смештена је мртвичка црква Успења Богородице.¹ Плато на коме се црква налази једва да је шири од саме цркве и нагло се обрушава у дубоке долине са северне и јужне стране. Платоу на коме је црква једино је могуће приступити косом с истока. Са западне стране цркве пла-

Сл. 1. Микролокација цркве Богородичиног Успења у Мртвици

Fig. 1. Situation de l'église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica.

то је од голе стене која се нагло сужава и завршава вертикалним одсецима. Доскора се на њему налазила једноставна звонара од дрвене грађе срушена услед дотрајалости и изложивности невремену. Тако је оштећено и звоно² које сада виси у западном делу јужног трема цркве.

Сам потес на коме се налази црква назива се Градиниште. Источно од цркве су регистровани остаци полукружног каменог зида везаног чврстим кречним малтером који је затварао једини приступ доминантном узвишењу. На основу тога је претпостављено да

је ту постојало античко утврђење са подграђем на заравни источно од зида.³ У прилог овој претпоставци ишао би и изузетан стратегијски положај стеновитог платоа на коме лежи црква. Такође, на оближњем потесу званом Пирг констатовани су остаци зидане античке гробнице.⁴ Изгледа да је цела околина изузетно богата управо касноантичким археолошким налазиштима.⁵

Стену окомитих одсека на чијем платоу лежи црква мештани зову Мађерница.⁶ Овај гермин је познат из средњовековних повеља: мађер је био властеоски или манастирски кувар, а било је и мађерских села. Тако у повељи цара Уроша челнику Муси изdatoј 15. јуна 1363. године мађерско село представља заправо село дворских куvara.⁷ Термином мађерница означава се и манастирска трпезарија.⁸ Такође је, истина без образложења, изнето мишљење да је овде у средњем веку постојао манастир.⁹ У прилог тој тези ишао би и податак да на високом југозападном одсеку стене, испод саме цркве, а изнад улаза у малу пећину, постоје у стени издубљена лежишта за дрвене греде. Поред трагова гаражи при врху отвора пећине, ова лежишта указују да је овде постојала некаква

¹ Црква Успења Богородице у Мртвици стављена је под заштиту и у „Службеном гласнику СР Србије”, бр. 47 за 1987. годину стављена у категорију споменика од великог значаја.

² Бронзано звоно је украшено рељефном представом Богородице на трону са малим Христом на крилу. Насупрот рељефу се налази следећи натпис: грађани црквене оп(ш)тине цркве Успенија свете Богородице у селу Мртвици (п)оклањају ово звоно **КО**је је купљено добро(в)ољним прилогом а трудом господина Јована Б. Петровића шефа цепске жељезничке станице 1892. При дну звона је текст: салише ме Ђорђа пл. Боте синови у Вршцу. бр. 1005 а на рамену је урезана његова тежина (103 kg). Прстен са листастим орнаментом налази се при врху звона.

³ М. Јовановић, *Археолошка истраживања у 1968. години*, Врањски гласник IV, (Врање 1968), 512.

⁴ *Исто*, 515. Данас, на жалост, трагова гробнице више нема.

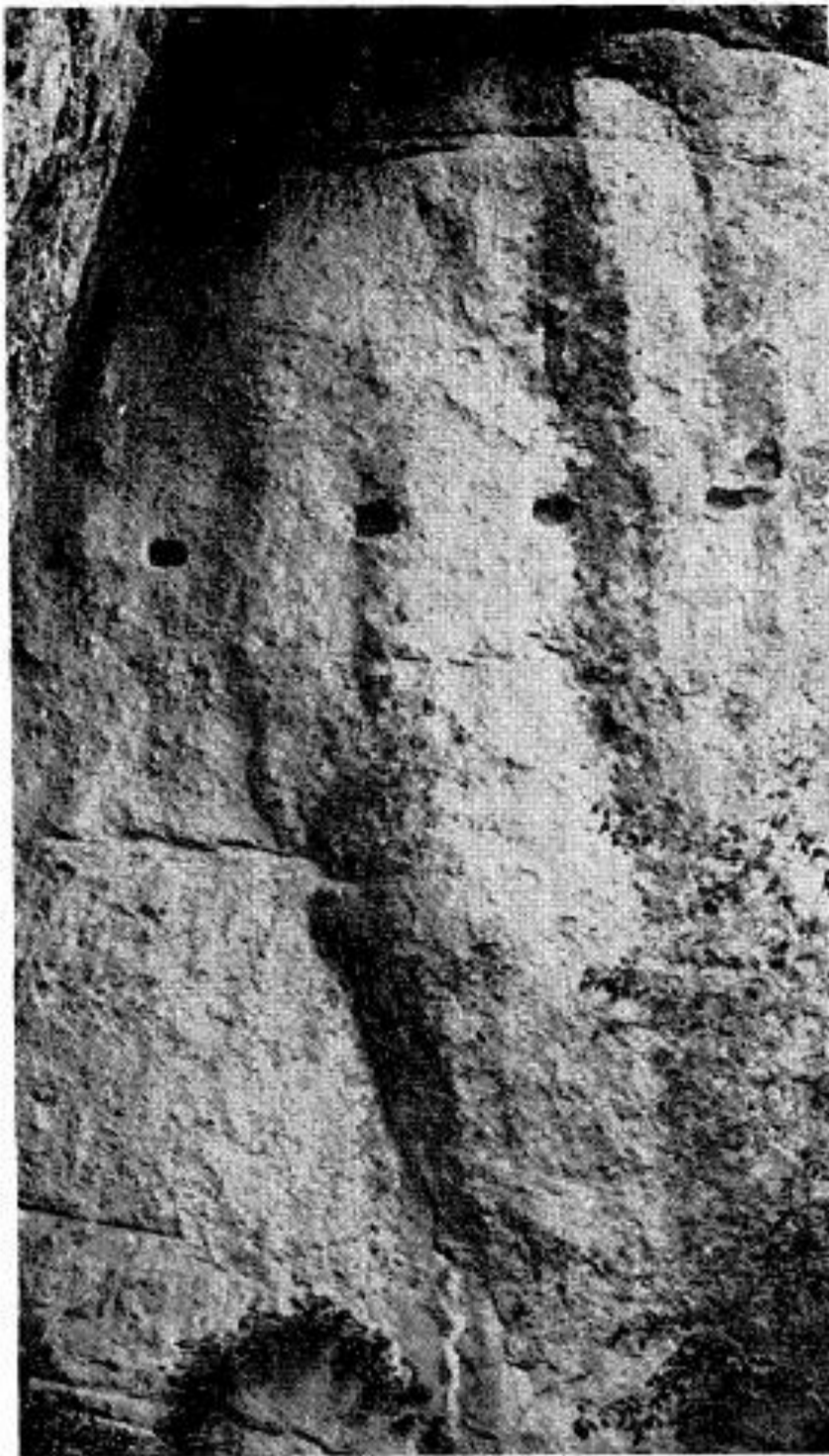
⁵ *Исто*, 509, ск. 2.

⁶ М. Јовић, *О неким старим насељима у Грделичкој клисури*, Лесковачки зборник II, (Лесковац 1962), 120; Ј. Ф. Трифуноски, *Прилог познавању насеља Грделичке клисуре*, Лесковачки зборник II, (Лесковац 1962), 109; *Исти*, *Грделичка клисура — антропогеографска расправа*, Лесковац 1964, 79.

⁷ А. В. Соловјев, *Једна српска жуна за време царства*, Гласник СНД III, (Скопље 1928), 33—34.

⁸ С. Новаковић, *Пишињски поменик*, Споменик СКА XXIX (Београд 1895), 5.

⁹ Ј. Ф. Трифуноски, *Грделичка клисура — природне лепоте и географске одлике*, Лесковачки зборник III, (Лесковац 1963), 165, нап. 7.

Сл. 2. Изглед југозападног одсека стене са урезаним лежиштима за греде

Fig. 2. Pan de mur en pierre sud-ouest avec des encastremens destinés à recevoir des poutres.

грађевина која је својом функцијом свакако била везана за цркву, па се најпре може помишљати на испосницу (сл. 2).

Испод трема, на јужној фасади цркве у посебно припремљеном натписном пољу налазе се узидане плоче од пешчара са клесаним натписом који говори да је од 1837. до 1843. године трајала обнова цркве и помиње ктиторе (сл. 3). Посебно је занимљив један део натписа, сада сакривен таваницом познијег трема, на основу кога се сазнаје име главног мајстора који је учествовао у обнови: ТРЕН- дафџль · маисторъ: ѿ лесковаць: правѣа.

Осим овога постоји и на јужном пиластру наоса фреско-натпис из 1866. године о времену живописања унутрашњости обновљеног храма.¹⁰

У непосредној сколини цркве не могу се видети надгробна обележја. Сеоско гробље се налази неколико стотина метара јужно на омањем суседном брежуљку и, по свему судећи, новијет је порекла. Најстарији споменици су из средине прошлог века. По својим формама типични су за то време и простор. Највероватније је да је гробље настало тек по обнови мртвичке цркве, но не треба искључити могућност да се развило на неком старијем култном месту.

Изненађује да ова занимљива грађевина није скренула пажњу досадашњих путописаца и истраживача ових крајева.¹¹ Изузев кратке белешке о радовима Регионалног завода за заштиту споменика културе у Нишу о овој цркви у литератури нема помена.¹²

Током јула 1979. године у организацији Регионалног завода из Ниша извршени су детаљно архитектонско снимање објекта и мањи испитивачки радови на живопису.¹³

¹⁰ Види даље: С. Пејић, Црква Богородичиног Успења у Мртвици — сликарство.

¹¹ Није ушла ни у веће прегледе какав је: В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950.

¹² Заштита споменика културе Нишког, Јужноморавског и Тимочког региона, Регионални завод за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 1983, бр. 69.

¹³ Архитектонско снимање објекта вршили су студенти архитектуре Сузана Милићевић, Радован Бобичић и Благота Пешић, док је испитивачке радове на живопису обављао сликар конзерватор нишког завода С. Анђелковић са сарадницима.

ТРЕНДАФІЛЬ.
МАИСТОРЪ: ѿ ЛЕ-
СКОВАЦЪ: ПРАВІА

ПОСЛЕДОВАНИЕ: ОУ: 1837: ЛЕ: ХРАМЪ:
ПРЕСТЫА БОГОРОДНИЦИ: МАІА: А: ДЕНЬ
ДОКОНЧАТА: ОУ: 1843: МАІА: 25: ДЕНЬ
СПОМОЩНИЦИ: ѿ ГРАОВО: МАРКО: СТА-
НКОВ: НИКОЛА: КРСТНЬ: РЕПЦЕ: МИЛЕ НКО
ѿ РЕГИЦЕ: РАДОВАНЬ . ѿ МРТВИЦУ .

ПЕТАРЪ: ІМІТЬ . ѿ
ПАЛОЦЕ: ВЪКАШНИ
ѿ КРЖНИЦЕ: ІВАНЬ
ѿ ЧЕПУ: СТѢВАНЬ
ИВЕСЬ РОДЬ . ХРІІАН
СКІИ . СПАСИ: МТН

БХІА

Сл. 3. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, калк натписа са јужне фасаде наоса

Fig. 3. Église de la Dormition de la Vierge à Mrtvica, dessin selon le calque de l'inscription figurant sur la façade méridionale du naos.

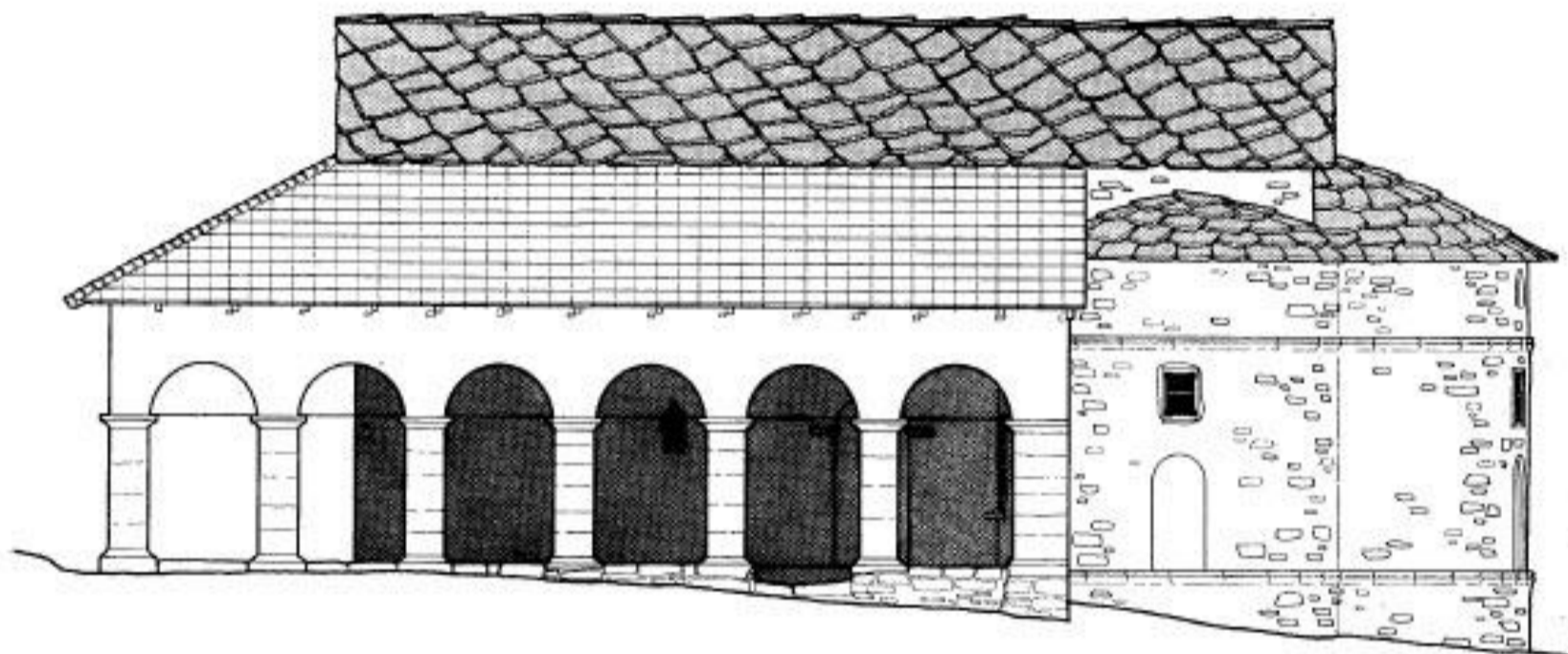
Архитектура

Већ на први поглед грађевина привлачи пажњу необичношћу својих облика, као и многим градитељским фазама које сакривају њен првобитни изглед.

Црква представља једнобродну триконхалну грађевину без куполе (сл. 4). Са њене западне стране се налази припрата, док је са северне нижи призидани параклис. Дуж целе јужне, западне и дела северне фасаде дограђен је

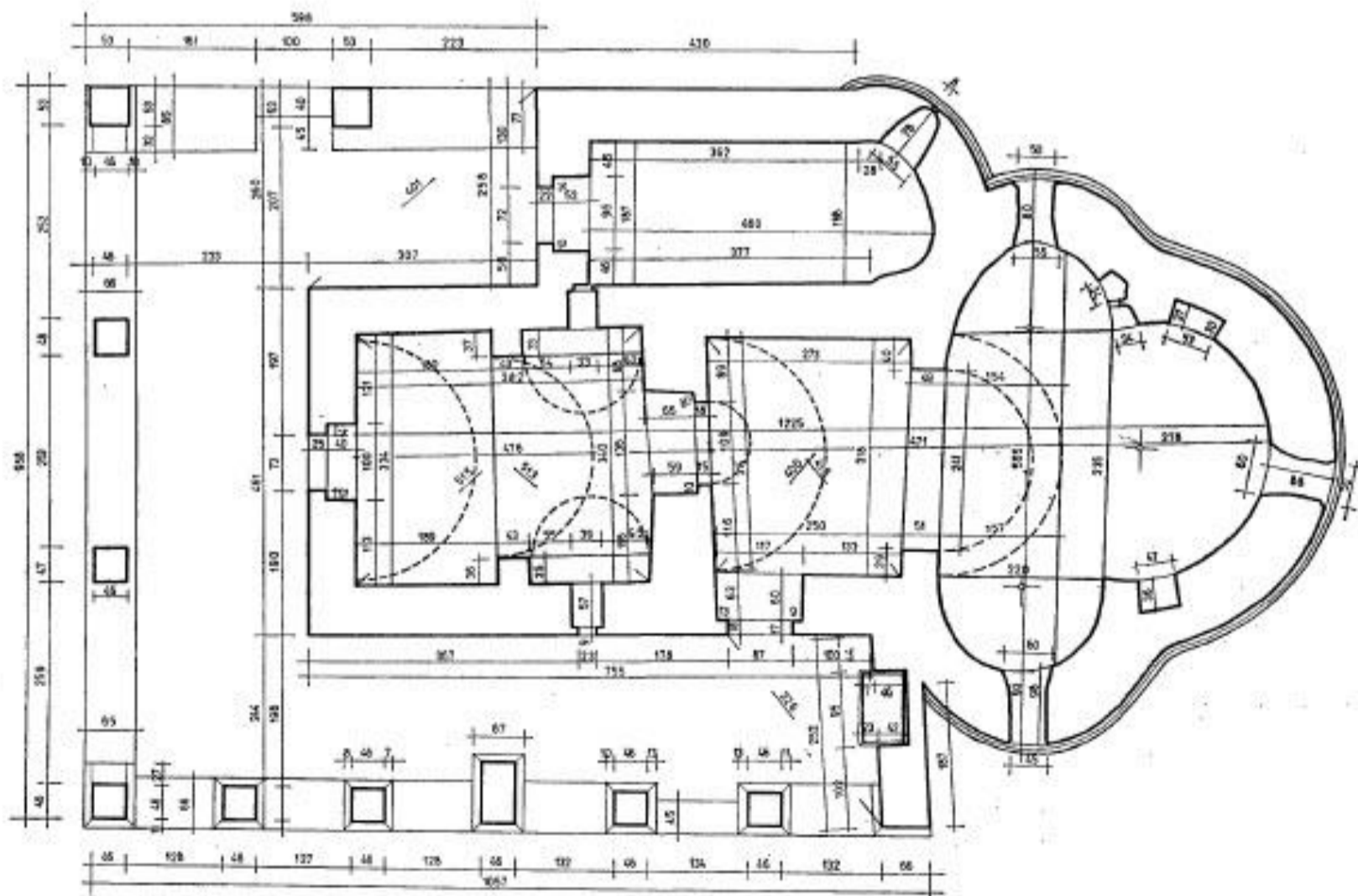
трем на масивним каменим стубовима (сл. 5).

Простор наоса је ојачавајућим луком кога носе пиласстри подељен на два травеја и пресведен полуобличастим сводом. Источни травеј се завршава споља и изнутра полукружном апсидом. Апсида је исте ширине као и наос и пресведена је полукалотом. У њој се налазе две полукружно засведене, симетрично постављене нише које врше улогу проскомидије и ђаконикона. Апсида је осветљена отвором малог прозора и розетом постављеном изнад

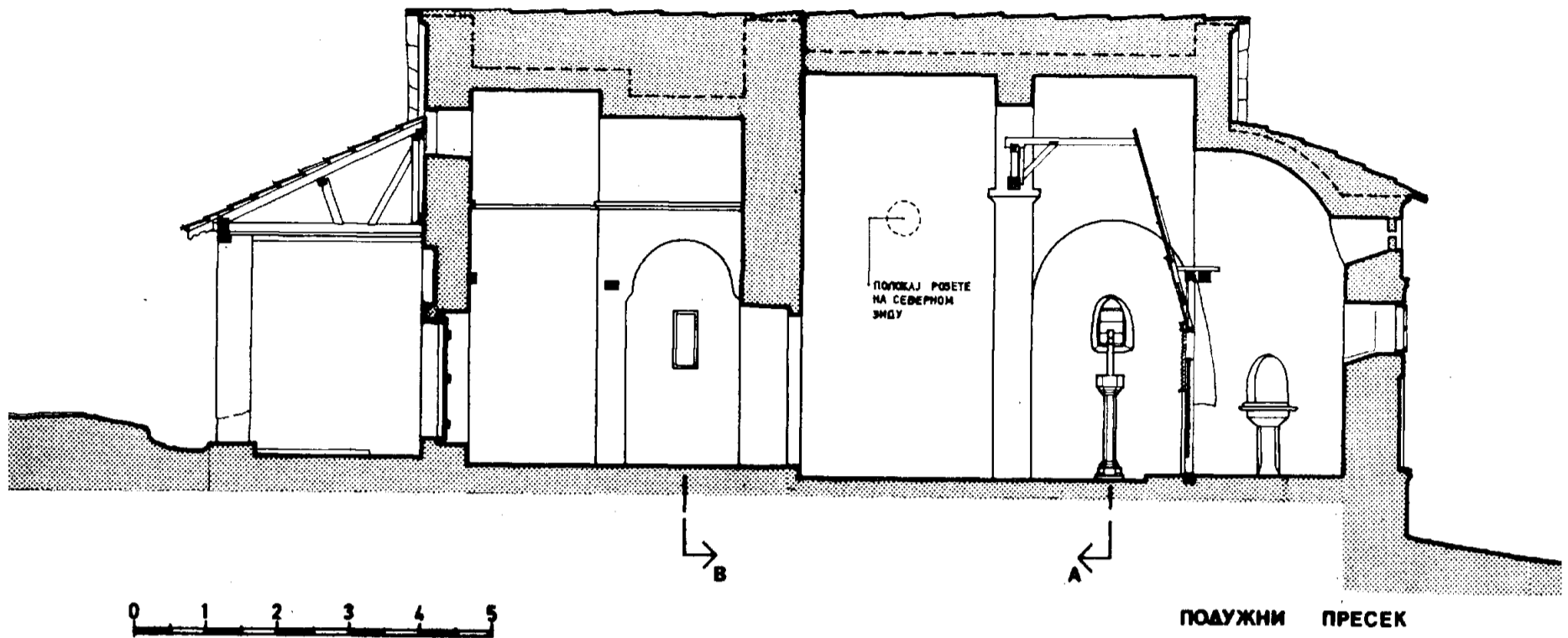
Сл. 5. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, јужни изглед, постојеће стање

Fig. 5. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, vue du sud, état actuel

Сл. 4. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, основа цркве са убележеним мерама, поглед на сводове

Fig. 4. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, plan de l'église avec les dimensions inscrites, vue des voûtes

њега. Са северне и јужне стране источног травеја наоса, а у пуној његовој ширини, налазе се певничке конхе. Оне су такође споља и изнутра полукружне, пресведене полукалотама нижим од олтарске и имају по један мали прозор. Све три конхе са спољне стране имају кровни венац на истој висини и чини се да су певничке конхе у једној фази надзидане.

Веза западног травеја са припратом остварена је пресведеним улазним отвором помереним према северу и прилично неправилног облика. До самог западног зида наоса налази се јужни улаз у цркву. Све унутрашње површине наоса осликане су живописом из 1866. године.

Припрата је такође подељена на два травеја. Западни травеј је шири, пресведен полуобличастим сводом чији почетак наглашава једноставан кордон венац. Изнад западног улаза се налази мали прозор у виду бифоре. Источни травеј је такође пресведен полуобличастим сводом, ужим и нижим од свода западног травеја за ширину пиластера који носе прислоњене луке. Почетак свода такође наглашава исти кордон венац. У нишама које образују прислоњени луци са северне, и јужне стране налази се по један мали прозорски отвор.

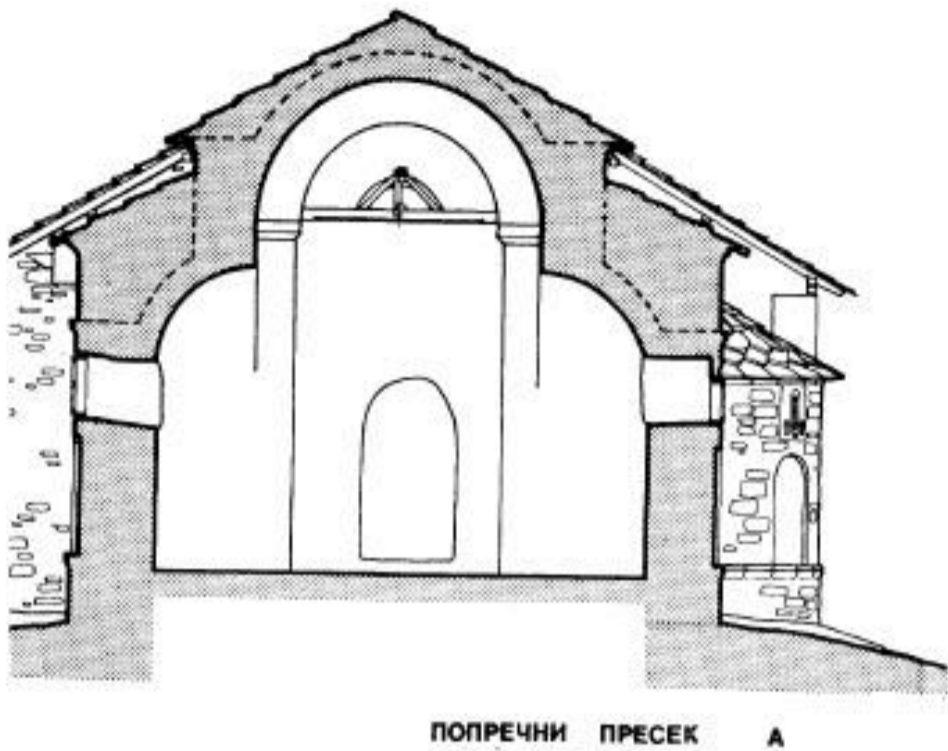
Без обзира што немају исту висину свода, и наос и припрата имају спољни кровни венац на истој коти и покривени су двоводним кровом са покривачем од масовних плоча шкриљца дебљине 5—6 cm (сл. 6).

Призидани параклис са северне стране несумњиво је доградња настала у једном даху.¹⁴ Његови зидови дебљине око 75 cm рађени су од нешто крупнијег и правилније отесаног камена пешчара него што је сама црква. Са унутрашње стране средином висине северног зида види се серклаж од дрвених греда. Фундирање је извршено директно на стени која је видљива већом дужином зида. Ова грађе-

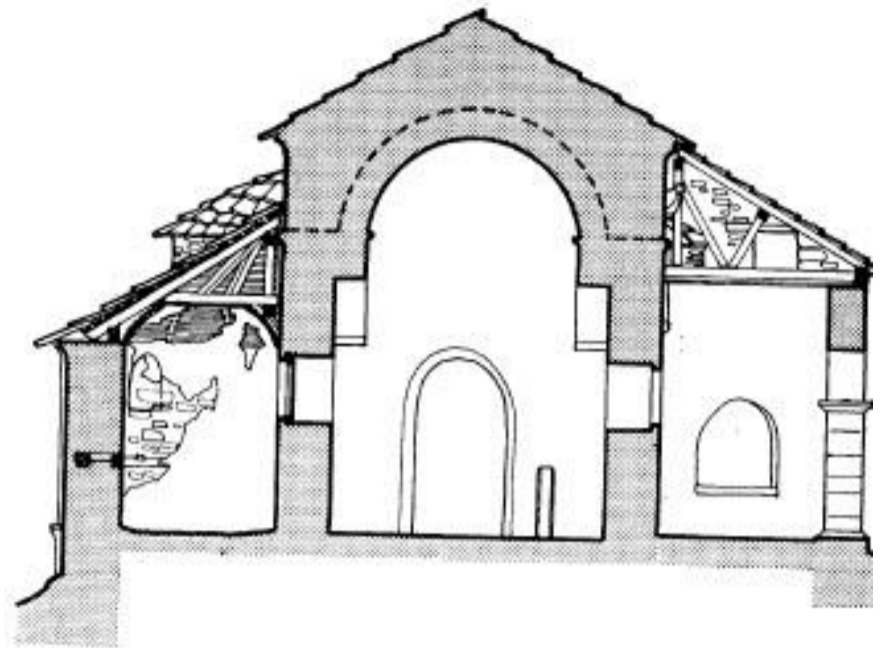
вина није засведена правим сводом, будући да се он са јужне стране није имао на шта ослонити, већ плитким лажним сводом урађеним од шашоваца, како је то било уобичајено на црквама брвнарама и бондручарама почетком XIX века. Унутрашњост је била малтерисана блатним малтером са додатком плеве. Једноводни кров од масивне хростове грађе покривен је истим плочама шкриљца као и црква. Оригинални прозор и западна врата са лунетом изнад (о којима ће касније бити више речи) несумњиво показују да је та доградња извршена током обнове цркве 1837—1843. године. Будући да је под у параклису остао земљани као и да линета изнад врата изгледа да никад није ни била осликана, питање је да ли је параклис икада и заживео у својој правој функцији (сл. 7).

Садашњи високи трем који са три стране затвара цркву свакако је последња фаза у обликовању цркве. Састоји се од масивних стубаца рађених од правилно тесаних квадера пешчара. Ступци са јужне стране су чешћи и повезани луцима чију хоризонталну силу прима челична затега. Јужна страна цркве се иначе може сагледати са прилазног пута и неимари су се свакако трудили да је тим луцима истакну. Сада је кров трема покривен фалцованим црепом, мада је, судећи по остацима, раније био покривен ћерамидом. Времену изградње овог трема припадала би и изградња дугачког каменог степеништа које дуж северног одсека стене скраћује пут ка цркви. Степениште је било урађено од пешчара и имало танку гвоздену ограду. Време ове последње обнове свакако треба везати за куповину звона и изградњу звонаре и лоцирати у последњу деценију XIX века.¹⁵

Не може се са сигурношћу рећи како је извршено фундирање грађевине. Највероватније је да темељне стопе иду до саме стене,

ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК А

ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК В

Сл. 6. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, поперчни и подужни пресеци грађевине

Fig. 6. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, coupes transversale et longitudinale du bâtiment

чија је кота испред западног дела трема за 50 см виша од коте пода у припрати. Источни делови цркве свакако имају нешто дубљи темељ постављен такође на стену. По свему судећи, фундаирање је добро извршено, јер нема видних деформација на горњим деловима конструкције. Под грађевине има три нивоа (сл. 8). Највиши је у припрати и својом котом кореспондира са котом сокла источног дела грађевине. У овом поду се јасно разликују две фазе. Прва, израђена од правилних правоугаоних плоча брече, ортогонално постављених и већ прилично излизаних од употребе, захвата две трећине површине пода. Остатак пода са северне стране је уклоњен и замењен плочама шкриљца неправилног облика. Чињеница да се под од правилних плоча брече налази и у пролазу који води у наос, дока-

Сл. 7. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, североисточни изглед параклиса

Fig. 7. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, vue nord-est du paréclésion

зује да је овај отвор, у најмању руку, настао у исто време, а можда и пре пода припрате.

Под у наосу и певницама је нижи од припрате 16 см. Изведен је од прилично великих плоча шкриљца неправилног облика. Испред олтара се налази грубо урађена амвонска розета. То је невелика камена плоча неправилног кружног облика са плитко урезаним стилизованим крстом око које су постављени наизменично троугаони комади црвеног и тамносивог шкриљца. По својим стилским карактеристикама ова розета се може везати за орнаментику надгробних споменика са почетка XIX века којим овај крај обилује.¹⁶

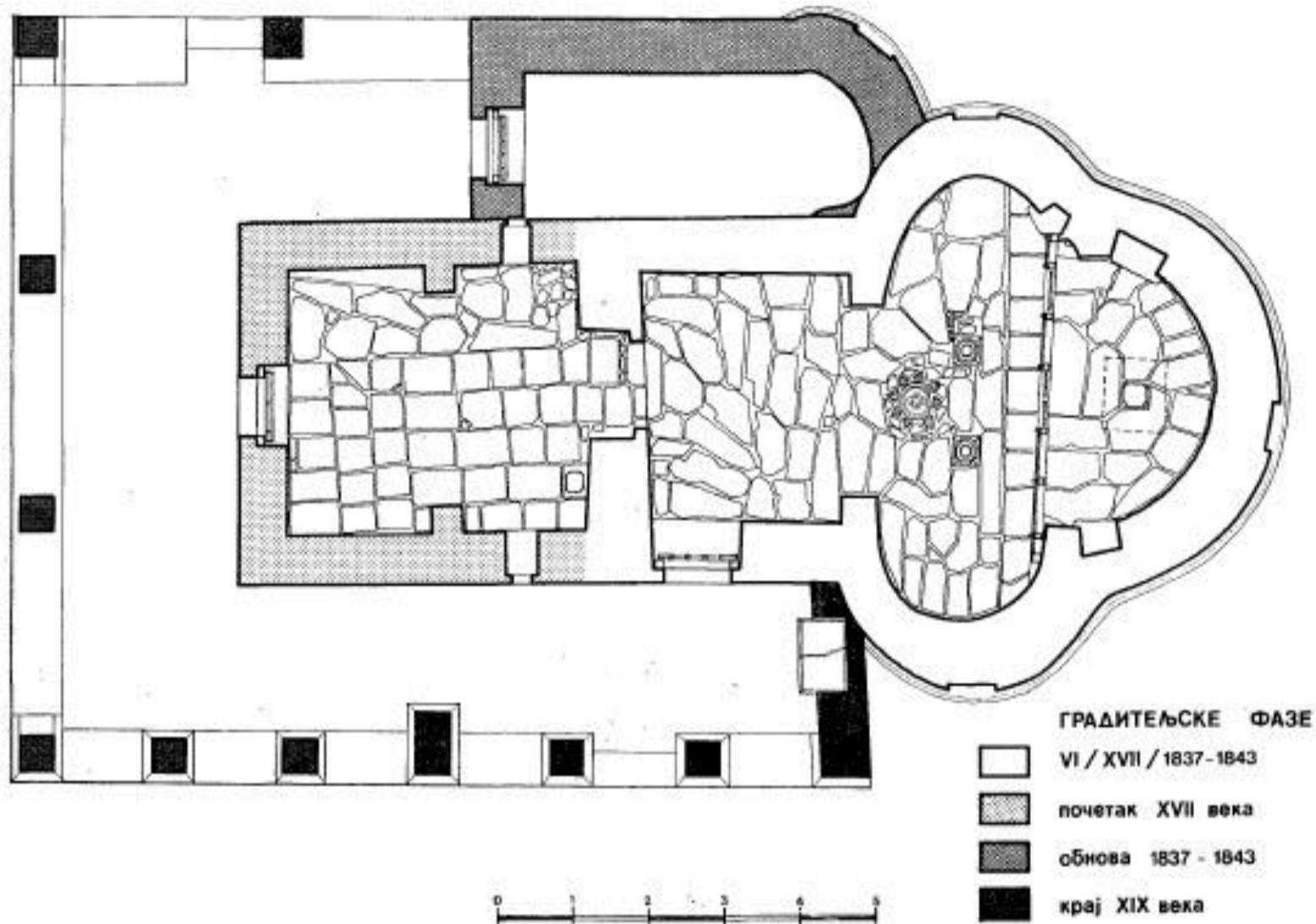
Под олтарске апсиде је 8 см виши од наоса и такође изведен од неправилних плоча тамносивог шкриљца. Испред иконостаса до хоризонталне греде уграђене у под налази се ред правилних плоча брече ширине око 50 см, премештених из припрате у обнови 1837-1843. године. С обзиром да се шкриљца примитивним алатом веома тешко сече у плоче правилног облика, разумљиво је што је мајстор Трендафил искористио већ постојеће плоче из припрате и поставио их испред олтара.

Под трема је сада бетонран а о старијем нема података.

¹⁴ Дуж целе линије додира зидова параклиса са зидовима наоса јасно се распознаје спојница која несумњиво показује да је параклис накнадно призидан.

¹⁵ Трем је врло чест и уобичајен елемент цркава овог краја, види: М. Васић, К. Јовановић, *Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији*, Додатак Старинару новог реда IV, (Београд 1909), 6—36.

¹⁶ Н. Дудић, *О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине*, Лесковачки зборник XXVII, (Лесковац 1987), 99—111.

Већ на основу површне анализе пода грађевине може се поставити питање шта је са старијим подом наоса и олтара. Тешко је претпоставити да би мајстор Трендафил преко пода од правилних плоча брече постављао шкриљац, као и да би такав под пропао чак и да је грађевина у свом источном делу дуже била откривена. Најпре ће бити да је под у наосу био од неког другог материјала неотпорног на влагу и битно оштећен после обрушавања горње партије грађевине. Могло би се претпоставити да је првобитни, пропали под, био од опеке што је и нагнало мајстора Трендафила да га потпуно обнови.

Зидови грађевине су прилично масивни и рекло би се уобичајени за цркве грађене у такозваном турском периоду. Дебљина зидова јако варира, што може бити један од показатеља за раздвајање градитељских фаза, будући да никакво сондирање није вршено. Најчистија ситуација је код припрате. Дебљина зида је готово свуда иста (64—66 cm). Спољни кордон венци на припрати, сада сакривени таваницом трема, имају исту коту као и унутрашњи и означавају почетак свода. Свод је свакако урађен од неког лакшег материјала, можда од сиге, што би се могло утврдити сондирањем. Будући да се на зидовима и сводовима припрате сачувао живопис из прве половине XVII века,¹⁷ може се закључити да и она датира из тог времена, највероватније с почетка XVII века. Овome у прилог ишли би и облици прозора и врата о којима ће касније бити речи.

Сл. 8. Црква Богородиног Успења у Мртвици, основа пода са обележеним фазама градње

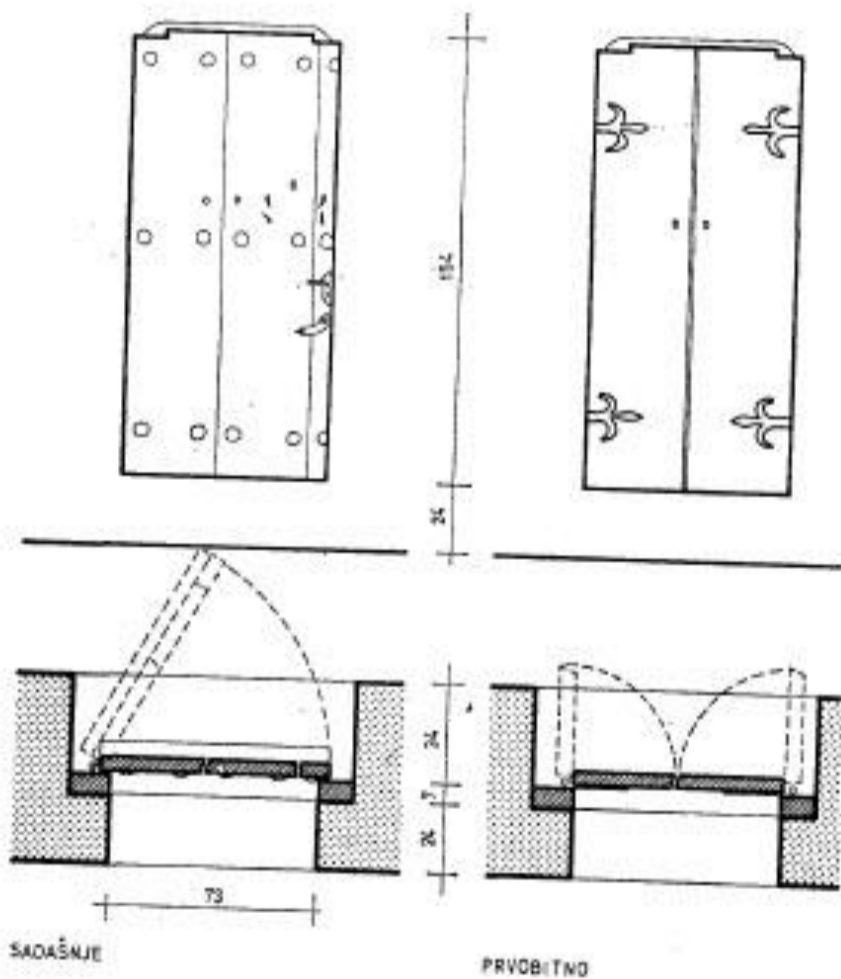
Fig. 8. Église dédiée à la Dormition de la Vierge, plan du sol avec les phases de construction.

Знатно сложенија ситуација је са наосом. Периметрални зидови западног травеја имају дебљину 77—80 cm. Западни зид наоса, веома неправилан и, по свему судећи, покривен дебелим слојевима малтера, има дебљину преко 80 cm, док се дебљина зида бочних конхи и апсиде креће од 80—98 cm. Наведени подаци говоре да је на овом, главном делу грађевине највише и интервенисано. Чињеница је да је мајстор Трендафил највеће преправке извршио управо на наосу — најстаријем и свакако најоштећенијем делу грађевине. У чему се тачно састојала његова интервенција и ког обима је она била, тешко је рећи без опсежнијих сондажних испитивања зидова. Међутим, имајући у виду да је припрата настала на самом почетку XVII века, дакле — у периоду интензивне градње на подручју обновљене Пећке патријаршије,¹⁸ може се претпоставити да је дограђена уз неку тада обновљену старију културну грађевину. Колико је од те првобитне грађевине остало — може се само нагађати. Ипак, чини се да нарочито западни и јужни зид наоса, као и јужна певница и конха апсиде крију у себи остатке зидова те првобитне грађевине или су бар грађени на њиховим добро очуваним темељима. Ово се чини стога што је унутрашња линија геометријски необично правилно изведена, за разлику од северне певнице и северног зида наоса.

Архитектонска пластика

Главна западна улазна врата на припрати несумњиво су изграђена у исто време кад и припрата. Крајње су једноставно обликована, без икаквог пластичног украса. Једино архитравна камена греда са доње стране има мало ојачање уз ослонце и искошену спољну ивицу (сл. 9). Рагастов врата израђен од масивног храстовог дрвета прати линију отвора. Крило врата састоји се од две масивне храстове талпе и једне уске талпе од јасеновог дрвета. Талпе су повезане трима попречним летвама прикованим кованим ексерима необично великих глава (око 5 см). Пада у очи да талпе нису повезане кушацима, што би било уобичајено, већ овим необичним кованим ексерима, као и постојање узане талпе од јасеновине. Пажљивијим загледањем установљено је да су врата првобитно била двокрилна,¹⁹ јер на великим талпама постоје отисци првобитних шарки од кованог гвожђа урађених у облику крина (сл. 10), тако да је свака талпа представљала једно крило, па кушаци нису ни били потребни. Такође се на рагастову са унутрашње стране виде оригиналне рупе где су били носачи шарки. Током обнове 1837—1843. године двокрилна врата су претворена у једнокрилна, додата узана јасенова талпа и извршено повезивање необичним кованицима.

Брата на параклису и јужна врата наоса врло су слична и вероватно су настала у исто

Сл. 9. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, западни улаз у припрату

Fig. 9. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, entrée occidentale du narthex

Сл. 10. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, отисак првобитне шарке на крилу западних врата
Fig. 10. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, empreinte de la charnière primitive sur un des battants de la porte occidentale.

време. Масивни камени довратници завршавају се једноставним избаченим профилем који носи лук изведен од три комада тесаног камена. Јужна врата у темену лука имају плитко урезан једноставан крст са проширењем у стопи, а на кенферима лево и десно по један стилизован крст у виду четири троугла. На луку врата параклиса се налази једноставан декоративан профил полукружног облика на чијем темену се налази на исти начин стилизован крст. Описани крстови јако личе на оне на прозору параклиса и несумњиво су настали исто кад и они. Имајући у виду да је параклис дело мајстора Трендафила, може се закључити да су и јужна врата настала у исто време, можда на месту неких старијих.²⁰

Првобитни рагастов и крило ни јужних ни врата параклиса нису сачувани. Велики број необичних главатих ексера разбацаних по поду

¹⁷ Види даље: С. Пејић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици* — сликарство.

¹⁸ Познато је да су турске власти давале дозволу само за обнову старих, а само изузетно за подизање нових цркава.

¹⁹ Вероватно слична онима на цркви манастира Никоље из Овчарско-кабларске клисуре. О томе шире: С. Ненадовић, *Типови врата у народној архитектури*, *Zbornik zaštite spomenika kulture* XVII, (Београд 1966), 25—50.

²⁰ Врло слично обликована врата из 1815. године налазе се на јужном зиду нартекса цркве Св. Ар-ханђела у селу Борач: Б. Бошковић, Б. Вуловић, Ј. Нешковић, М. Вуловић, *Борачка црква*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II — централна Србија, Београд 1956, 156, сл. 135.

параklisa омогућава претпоставку да су ова врата изгледала као садашња западна врата припрате. Јужни улаз у наос сада је затворен полузастакљеним вратима столарске израде, која би спадала у време последњих радова на цркви изведених крајем XIX века.

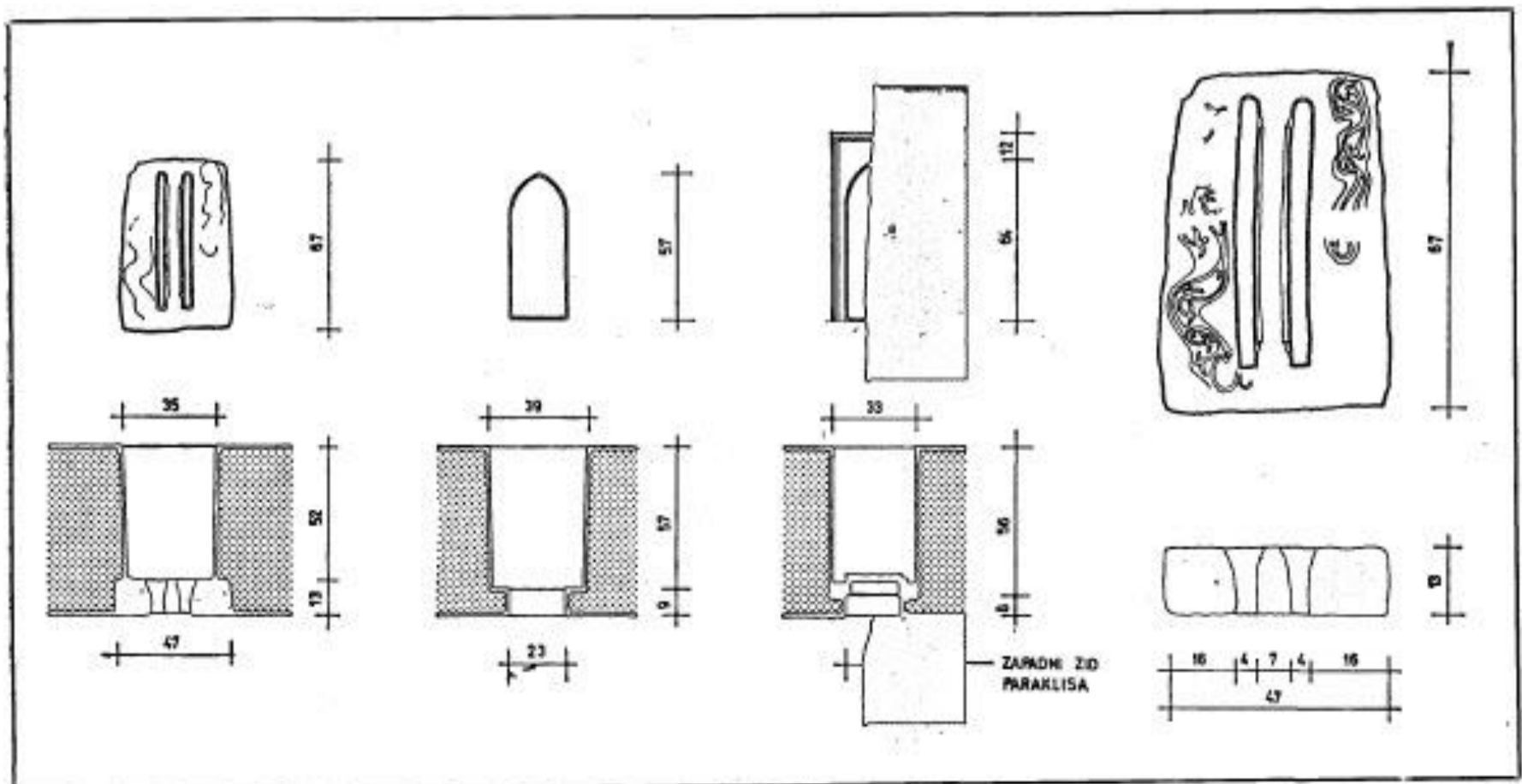
Прозори у припрати такође су грађени једновремено са њом те припадају почетку XVII века. На жалост, недостатак публикованих детаља секундарне пластике из турског периода онемогућава утврђивање ближих аналогија.²¹ Бифора, постављена високо на западној фасади занимљива је својом скромном и немуштом, плитком пластиком у виду лозице, очигледно рад локалног клесара. Чини се да је он покушао да опонаша орнаментику коју је видео на некој од моравских цркава, али се очигледно није снашао.²² Боље му је ишла израда малих бочних прозора, постављених по средини прислоњених лукова источног травеја припрате, који су типични за своје време.²³ Преломљени луци и једноставан али упечатљив геометризам показују, чини се, да је мајстор имао искуства радећи и на грађевинама исламског карактера (сл. 11).

Захваљујући томе што је био зазидан дограђеним параklисом, северни прозор припрате сачувао је свој оригинални, мали рагастов и једноставно дрвено крило везано малим багламама.²⁴

Северна и јужна певница као и олтарска апсида имају по један прозор. Садашњи њихов изглед је из времена последњих радова на цркви с краја XIX века, судећи по уграђеним столарским, малим, једнокрилним прозорчићима, највероватније насталим у исто време кад и крило јужних врата наоса. Очигледно да су ови столарски прозорчићи уба-

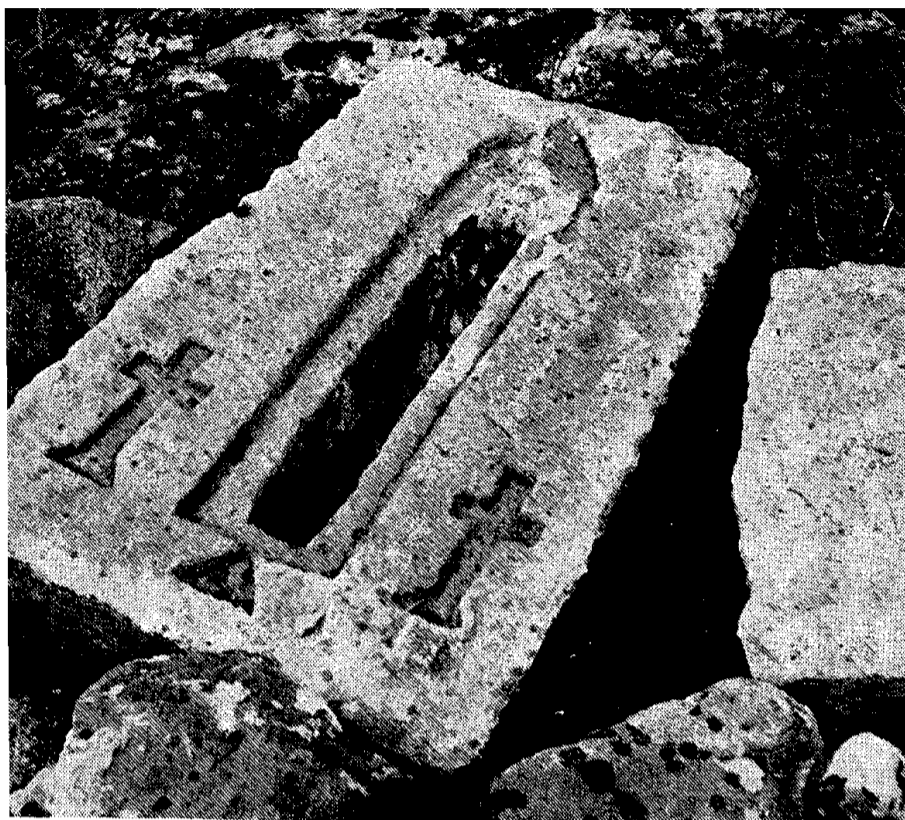
чени да би се отвор проширио и пустило више светла у ову, иначе, јако мрачну цркву. Ипак, у горњем делу прозора северне конхе остао је сачуван оригиналан део старијег каменог оквира. Такође, међу каменом од кога је била сазидана ниска база звонаре, нађени су један цео и делови још једног прозорског оквира (сл. 12). Будући да су остаци прозора секундарно уграђени у базу звонаре, проширивање прозорских отвора у наосу и олтару непосредно је претходило њеној градњи. Прозорски оквири су били изведени од по једног комада пешчара са издуженим, сасвим уским отвором у виду пушкарнице; у плитком рељефу отвор је мало наглашен са шиљастим завршетком на врху. Лево и десно од отвора се налази по један једноставан, стилизован крст са проширеном стопом, сасвим сличан онима на јужним вратима наоса и вратима параklisa. Како се готово идентичан прозорски оквир налази и на дозиданом параklису, може се говорити да је настао у време Трендафилове обнове 1837—1843. године (сл. 13).

Међу каменом из базе звонаре пронађени су остаци и једног стуба који својим обликом и материјалом од кога је направљен одудара од већ описане секундарне пластике (сл. 14). Камен употребљен за израду стуба је једна врста белог, ситнозрног кречњака животињског порекла и погодан је за финију обраду. На основу бројних аналогија, јасно је да ова сполија представља остатке мена бифоре, која је могла да се налази на олтарској апсиди првобитне грађевине.²⁵ Занимљиво је да је садашњи прозор апсиде приметно померен на јужну страну, што, чини се, није случајно. Уз све оgrade, може се претпоставити да је он смештен у јужни отвор старе бифоре, а

Сл. 11. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, прозорски отвори у припрати

Fig. 11. Eglise dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, baies de fenêtres du narthex

Сл. 12. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, камени оквир прозора нађен у бази звонаре

Fig. 12. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, chambranles de pierre dans les décombres du clocher.

да се њени остаци можда још увек налазе у зидној маси олтарске апсиде. Ово би била још једна индиција која би наговештавала могућност да унутар триконхоса постоји зидна маса грађевине са почетка VI века.

Осим прозора, на бочним зидовима наоса и олтарској апсиди постоји по једна мала розета. Розета на апсиди која се налази изнад прозора и кордон венца осветљава олтар, док су бочне розете ван функције. Уграђене тик до горњег кордон венца, бочне розете се налазе на средини травеја наоса и почетка кривине свода. Највероватније да нису биле у функцији након обнове из 1837—1843. године. Параклис са северне, а трем са јужне стране потпуно их затварају. Исклесане су од по једног комада пешчара и врло су једноставне и грубе израде. Северна и источна розета су идентичне, док је јужна нешто другачија (сл. 15). Чињеница да је источна розета упу-

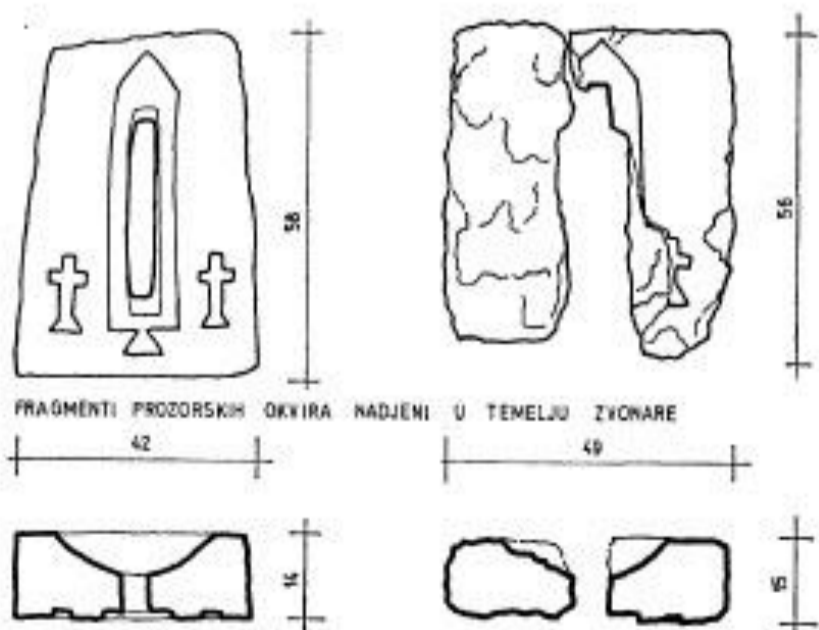
²¹ Одређене сличности основних облика уочавају се код пластаке цркве Св. Јована код Косовске Каменице из XVII века: В. Јовановић, *Црква Св. Јована код Косовске Каменице*, Старинар н.с. XV—XVI за 1964—1965, (Београд 1966), 276, сл. 19.

²² Шире аналогије бифори у Мртвици могле би да буду бифоре на цркви манастира Лепенац: М. Ковачевић, *Манастир Лепенац на Ресави*, Старинар XXIII (Београд 1972), 80, сл. 7. Бифора на западној фасади цркве манастира Никоље у Овчарско-кабларској клисури наликује мртвничкој (за Никоље је коришћена документација Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије у Београду).

²³ Сличан прозор постоји на северој зиду црквице у Трновој Петки из XVII века: А. Дероко, С. Радојчић, *Трнова Петка, Византијске старине у Јабланици и Пустој реци*, Старинар н.с. I, (Београд 1950), 177, сл. 6.

²⁴ Прозор је из параklиса био зазидан комадима опеке византијског формата везаним блатним малтером. Међу фрагментима је нађена и једна цела опекa чије су димензије 30x21x4 см. Такође се на спољним зидовима певничких конхи и апсиде уочавају узидани фрагменти опека византијског формата.

²⁵ Б. Стричевић, Г. Суботић, *Ископавање Зањевачке цркве*, Старинар н.с. IX—X за 1958—1959, (Београд 1959), 312, сл. 19; И. Микулчић, *Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице*, Старинар XXVII за 1976, (Београд 1977), Т. IV, 7; Ј. Петровић, *Стоби 1932*, Додатак Старинару III серије, књ. VIII—IX, (Београд 1933), 176, сл. 9; Р. Егер, *Градска црква у Стобима II*, Гласник СНД V, Одељење друштвених наука 2, (Скопље 1929), 27, сл. 35; Б. МаноЗизи, *Нова базилика у Царичином Граду*, Старинар н.с. IX—X, (Београд 1959), 299, сл. 13; С. Радојчић, *Црква у Коњуху*, Зборник радова Византолошког института I (Београд 1952), сл. 17.

Сл. 13. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, остаци каменних оквира са конхи и прозор параklиса

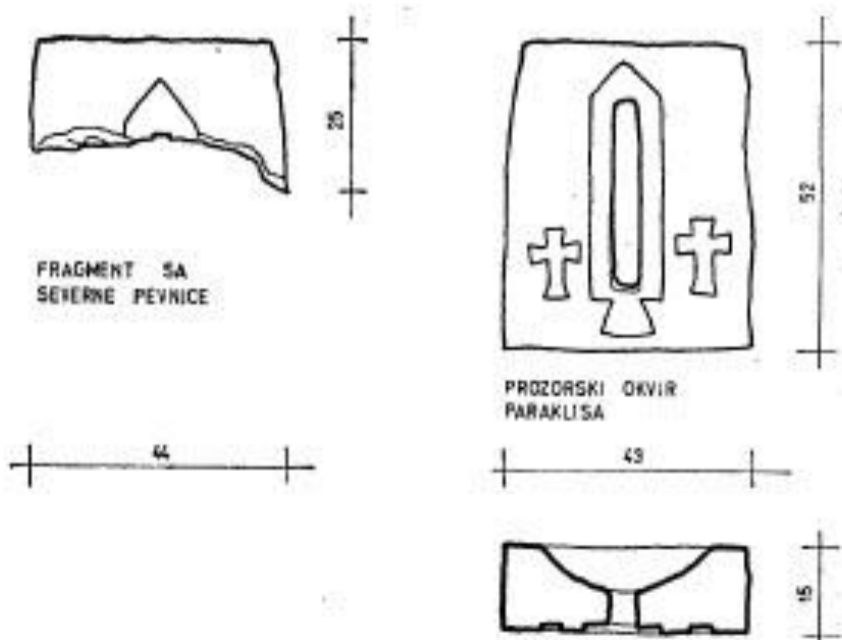

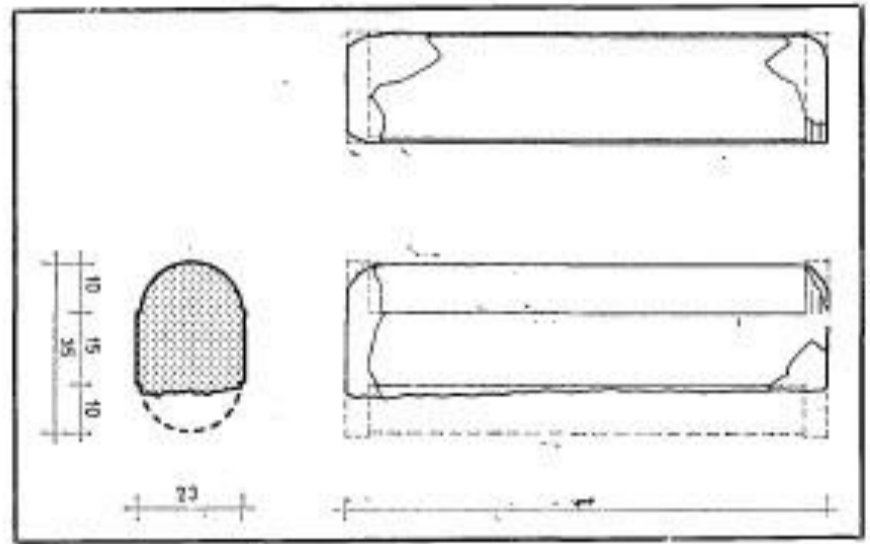
Fig. 13. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, fragments des chambranles en pierre des conques et fenêtre du pareclésion

штена у зидну масу за десетак сантиметара, као и њихове аналогије,²⁶ допуштају да се датују у почетак XVII века.²⁷

Покушаћемо да образложимо зашто сматрамо да се источна розета налази на свом оригиналном месту са почетка XVII века. Ако претпоставимо да су се сводови наоса из неког разлога обрушили, ипак знамо да су зидови триконхоса једна статички врло стабилна фигура и да је њихово накнадно рушење, услед неког земљотреса, мало вероватно. Зато смо спремни да претпоставимо да је мајстор Трендафил при обнови цркве само зидове триконхоса обзидао са спољне стране једним редом камена у дебљини од двадесетак сантиметара. Отуда и долази до неједнаке дебљине зида као и недефинисане линије спајања олтарске са певничким конхама. Дошавши са зидањем до розете, Трендафил је оставља на свом месту правећи јој једноставну нишу.

Изнад јужне розете, двадесетак сантиметара изнад горњег кордон венца, налази се уграђена у зид једна чудна и необична скулптура неке животиње, највероватније птице, можда голуба (сл. 15).²³ Израђена је од пешчара, врло грубо, само у основним и јаким потезима. Врх главе, где би требало да се налази кљун, је окрњен, вероватно за време изградње трема који је сада потпуно сакрива. Није необично да се оваква чудно обликована бића налазе на клесаријама црква из прве половине XIX века.²⁹ Примитивност израде као и изражена наива, а у исто време свежина у обликовању, омогућавају претпоставку да је у питању сеоски клесарски рад из времена обнове цркве.³⁰

Данас се на цркви налазе венци постављени у четири нивоа. Први, најнижи венац сокла видљив је на конхама северне и јужне певнице, апсиде као и на конхи параклиса. Својим профилем идентичан је другим подеоним кордон венцем постављеним изнад њега на висину 2,60 m, отприлике на нивоу где почиње полукалота апсиде. Овај венац се наставља и на бочним зидовима наоса отприлике до линије унутрашње равни западног зида, где прелази у вертикални и долази до следећег кордон венца. Исти распоред венаца налази се и на северној фасади — сада заклоњеној призиданим параклисом. Следећи, трећи кровни венац конхи и апсида идентичан је кровном венцу главног брода као и дозиданог параклиса. Он је најједноставнијег облика и доста непрецизно рађен. У истом нивоу, овај трећи венац се продужава на главни брод цркве дуж целе северне и јужне фасаде грађевине. Међутим, из непознатих разлога, на западној фасади нема његових трагова, а изгледа да га није ни било. Његов облик је нешто другачији од облика доњих венаца и тачно кореспондира са унутрашњим кордон венцем припрате и почетком свода. Стога би он, свакако,

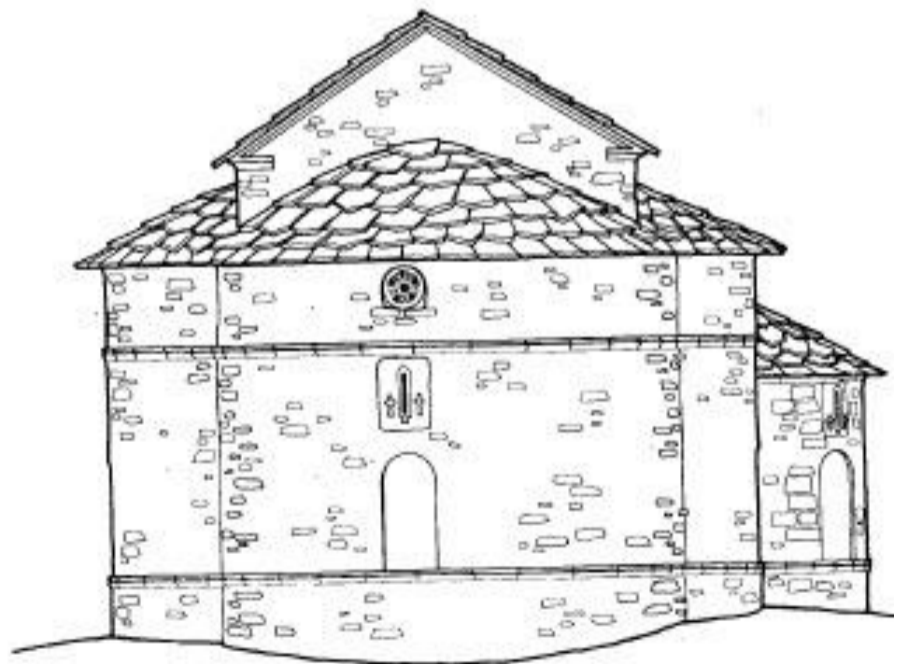

Сл. 14. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, фрагмент менао бифоре

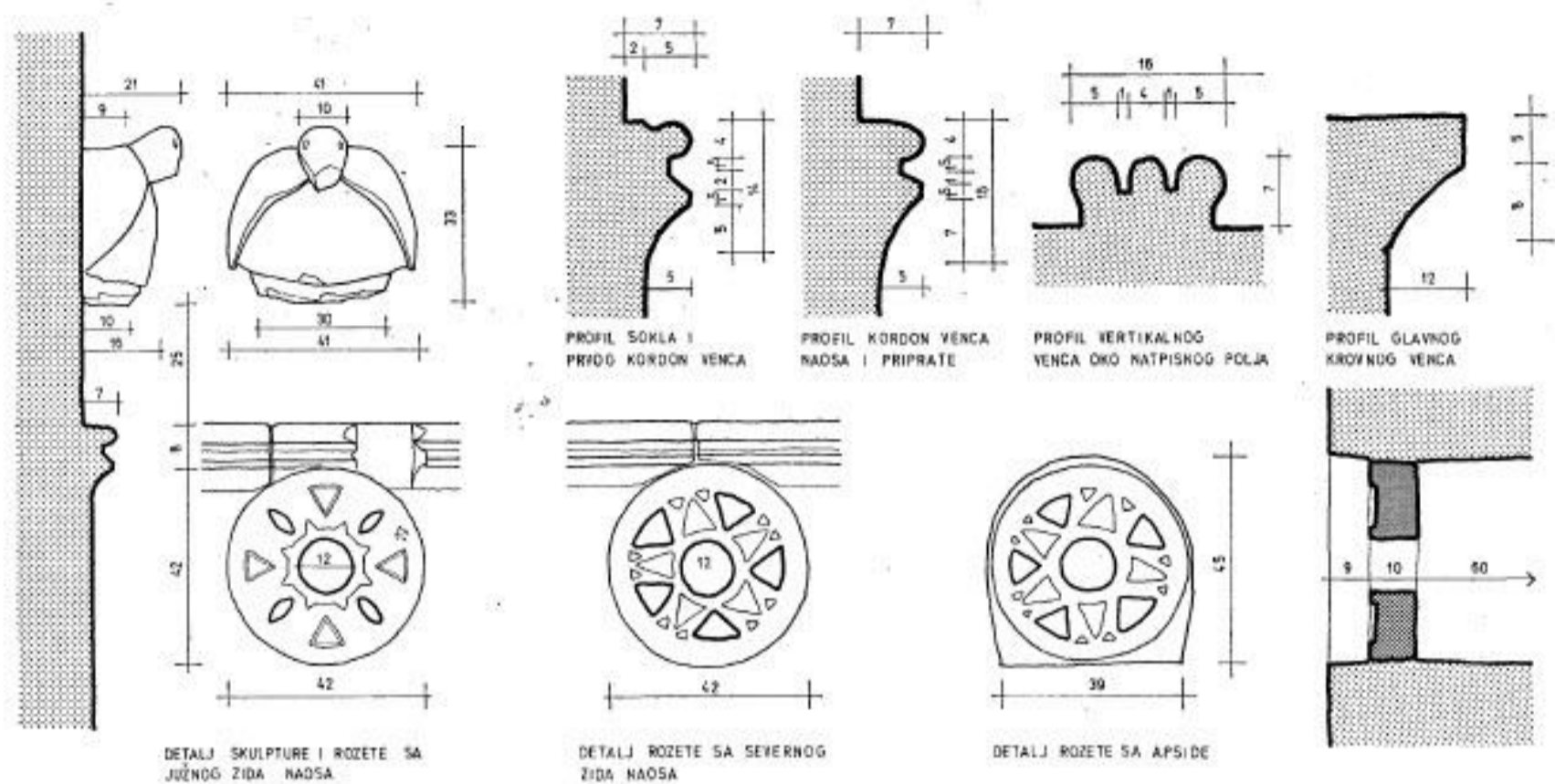
Fig. 14. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, fragment du meneau de la croisée bilobée.

морао бити из времена градње припрате, тј. из почетка XVII века, док се за остале претпоставља да су дело мајстора Трендафила (сл. 16).

На западној фасади припрате, изнад лунете, а једва десетак сантиметара изнад таванице садашњег трема, налазе се делови једноставног, каменог, лучног венца који је вероватно уоквиривао лунету. Испод њега постоје остаци фреске са представом Христа Анђела Великог Савета.³¹ У првом тренутку чини се нејасним зашто би тај оквирни венац био оштећен. Одговор на то питање могло би да да следеће опажање. Наиме, на трећем, подужном кордон венцу, на правилним размацама од 70—80 cm и са северне и са јужне стране примећују се накнадно изрезана лежишта за вертикалне дрвене греде, ширине око 13 cm. Ове греде су свакако биле део конструкције

Сл. 16. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, реконструкција северног и источног изгледа без трема (фаза из 1843. године)

Сл. 15. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, *скулптура, розете, профили венаца*

Fig. 15. Eglise dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, *ornements sculptés, rosaces, profils des corniches*

²⁶ На западној фасади цркве манастира Кацапуна из XVII века постоји слична розета обликована крстообразно, док две розете има црква Св. Јована код Косовске Каменице, настала такође у XVII веку: П. Пајкић, *Црква Св. Илије у Кацапуну*, Врањски гласник V (Врање 1969), 373—375; В. Јовановић, *нав. дело*, 277, сл. 21.

²⁷ Иако би се мртвичке розете стилски могле везати за клесарије XIX века са надгробних споменика овог краја (Н. Дудић, *нав. дело*, 108) ипак нема примера да су сличне розете постојале на црквама саграђеним у XIX веку.

²⁸ Ш. Кулишић, *Голуб* у: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 91.

²⁹ Као на допозорницима цркве у Кончулу, манастиру Клисуре и другима.

³⁰ Клесарство је у Мртвици и данас живо. Многи сељани од пешчара сами израђују корита за чесме, брусне каменове, степенике и сл.

³¹ Види даље: С. Пејић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици — сликарство*.

³² Израђени су од неке врсте крупнозрног сиво-белог мермера.

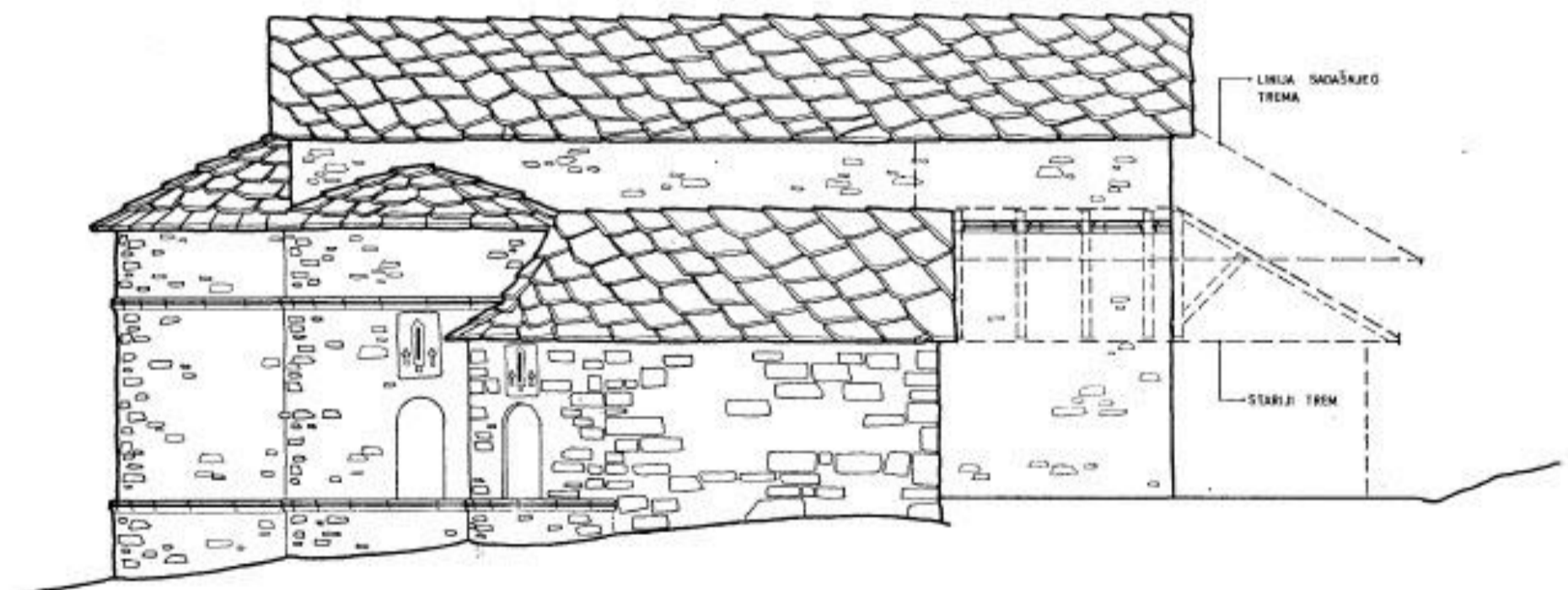

Fig. 16. Eglise dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, *reconstitution des côtés nord et est, sans galerie (phase de l'année 1843)*

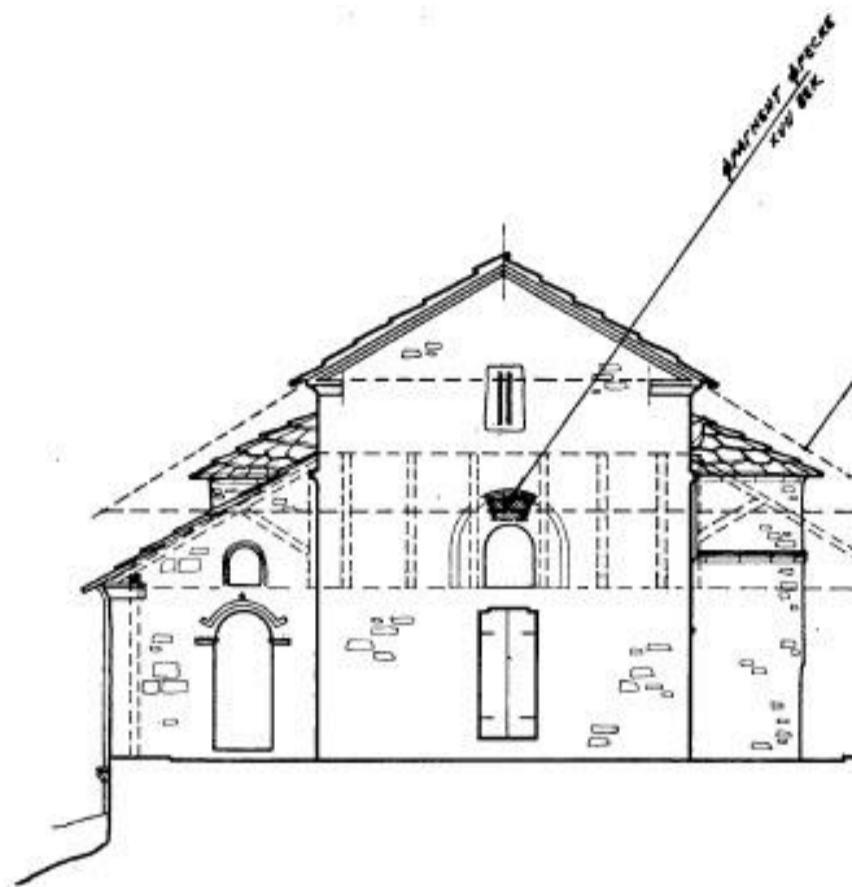
која је припадала трему старијем од овог данашњег. Ако се исти распоред греда пренесе на западну фасаду, јасно је зашто је оквирни венац лунете оштећен. Управо сачувани део се тачно уклапа у међупростор вертикалних дрвених стубаца овог старијег трема (сл. 17).

Такође се чини могућом реконструкција приближног изгледа овог трема и време настанка. Опажа се да параклис, несумњиво Трендафилова творевина, на својој западној фасади, сада надзиданој опеком, нема коси кровни венац као калкани брода цркве и да га сигурно није ни имао. Осим тога, потпуно је сачуван завршетак кровног венца параклиса који скреће на његову западну фасаду и ту се прекида као и на калканима брода. Изнад завршетка венца из зида вири одсечен део старе греде која је, свакако, била венчаница првобитног трема, са нагибом крова једнаким нагибу крова параклиса. Његова висина је била мала, свега око 2 m, те стога није могао имати таваницу. Свакако је био на дрвеним стубовима и покривен истим плочама шкриљца. На натписном пољу са јужне стране види се накнадни урез за косник који се само ту ослањао директно на зид, а не на вертикалне дрвене ступце, да овде не би заклонили део натписа. Све ово говори да би и тај трем свакако морао бити из времена обнове 1837—1843. године.

Од секундарне камене пластике у цркви постоје три свећњака и часна трпеза. Један свећњак се налази у југоисточном делу припрате до самог зида. То је једноставан камени стуб од белог кречњака, квадратног пресека с обореним ивицама. Припадао би времену градње припрате, тј. почетку XVII века.

У источном травеју наоса, испред олтара, налазе се два симетрично постављена, осмострани камена свећњака, богато профилисана у бази и горњем делу који се завршава крстом. Својим класицистичким изразом, перфекцијом израде и детаља као и материјалом,³² они су највероватније настали у некој професионалној, каменорезачкој радионици с краја прошлог века. Највероватније су при последњој обнови набављени као замена за старе гвоздене свећњаке, сада бачене у параклис, који по обради представљају занатски ковачки рад с почетка XIX века.

Часна трпеза је урађена, такође, од белог, ситнозрног кречњака као и свећњак у припрати. На масивном ступцу, квадратног пресека и оборених ивица налази се једноставан, масиван капител који носи плочу. Садашња плоча, истесана од шкриљца какав је употребљен за поплочавање наоса, свакако је новија, док се стара, профилисана, израђена од истог белог камена, преломљена сада налази секундарно уграђена у нишу, у југоисточном делу трема. Стара плоча је највероватније страдала приликом обрушавања горњих партија грађевине и свакако није млађа од почетка XVII века.

Сл. 17. Црква Богородичиног Успења у Мртњици, реконструкција западног и јужног изгледа без трема (фаза из 1843. године)

Пропорцијска анализа грађевине

Већ је примећено да је источни део цркве постављен под неким углом у односу на запад. То се нарочито осећа у западном травеју наоса који у основи има облик трапеза. Такође је примећено да унутрашња линија апсиде, јужне конхе, јужног зида наоса и део западног зида стоје у геометријски изузетно правилном међусобном положају (сл. 18). Постављањем осе источног дела грађевине кроз центар кружнице која оцртава унутрашњу линију апсиде, паралелно са јужним зидом наоса и под правим углом са попречном осом на којој се налазе центри кружница које оцртавају унутрашњу линију конхи, добија се одступање у односу на садашњу осу грађевине од око 2°. Занимљиво је да ова оса источног дела грађевине пролази средином отвора између наоса и припрате и тиме, можда, објашњава његов, према северу померен положај. Наиме, почетком XVII века, приликом обнове старије грађевине, трасирана је нова оса која је од осе старије грађевине одступила према југу за 2°. Ово је разумљиво ако се претпостави да су северни зид и северна конха старије грађевине били битно оштећени. Садашња северна конха има неправилну и унутрашњу и спољну линију.

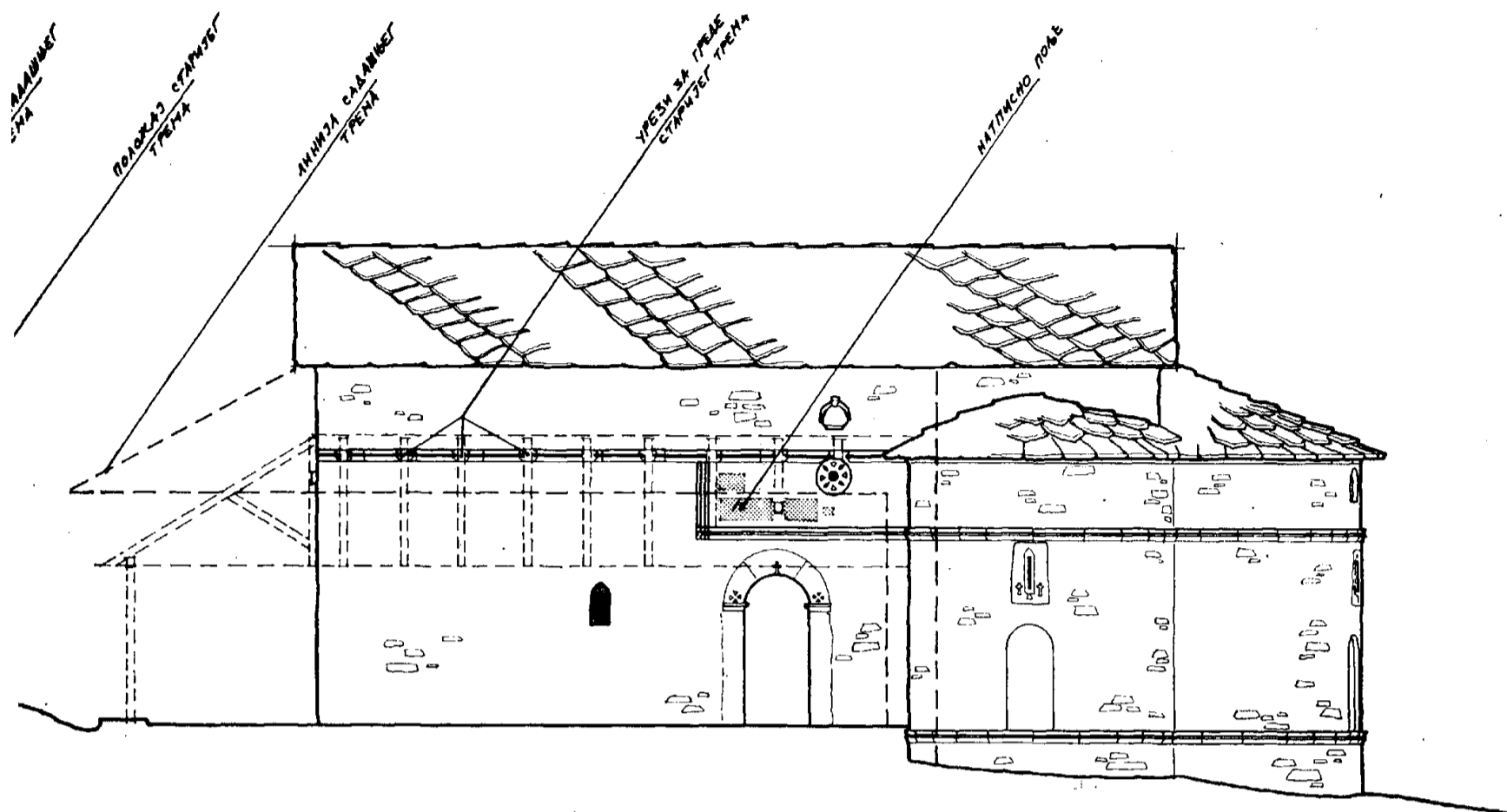

Fig. 17. Église dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, reconstitution des côtés ouest et sud sans galerie (phase de l'année 1847).

Источни део цркве пропорционисан је системом триангулатуре³³ са једнакоугаоничним троуглом, односно, ⊕ правоугаоником као основном фигуром.³⁴ Радијус певничких конхи према радијусу олтарске апсиде односи се као $1 : \sqrt{3}$. Основни модул при размеравању источног дела грађевине износио је 2,5 стопе (74 cm), што је вероватно представљало и дебљину зида.³⁵ Величина једне стопе износила је 29,6 cm.³⁶ Пројектантоки модул садржавао је у себи 1,5 величину основног модула.

При обнови грађевине, почетком XVII века, коришћен је, разумљиво, и други начин размеравања и пропорционисања.³⁷ Овај пут је то урађено једноставнијим системом „квadratуре“ где је квадрат, са својим функцијама,³⁸ кључна фигура система.

Величина стопе изведена је из дебљине зида и могућности уклапања у његову дужину и износи 32,8 cm.³⁹ Пројектни модул имао би величину од 3,5 стопе и њиме су извршени рашчлањивање фасаде припрате и одређивање положаја кордон и кровног венца.⁴⁰ Почетком XVII века прерађени западни травеј наоса прилагођен је овом систему размеравања, тако да се његова неправилна унутрашњост приближава квадрату. Треба такође напоменути да је висина свода у наосу приближно једнака његовој дужини, као и да су висине певничких конхи одређене са три величине њиховог радијуса.⁴¹

³³ О томе шире: М. Злоковић, *Антропоморфни систем мера у архитектури*, Зборник заштите споменика културе IV—V за 1953—1954 (Београд 1955), 187; М. Canak-Medic, *Теоријска спрема и степен образовања средњовековних градитеља*, Зборник заштите споменика културе XVIII (Београд 1967), 7. О триангулатури види и: G. Jouven, *Rythme et architecture les traces harmoniques*, Paris 1951, 34.

³⁴ S. Vasiljevic, *Nasi stari graditelji i njihova stvaralacka kultura*, Зборник заштите споменика културе VI—VII (Београд 1956), 3—9.

³⁵ О томе шире: Н. С. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре*, Београд 1971.

³⁶ С. Васиљевић, *нав. дело*, 13; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије — каталог САНУ, Београд 1974.

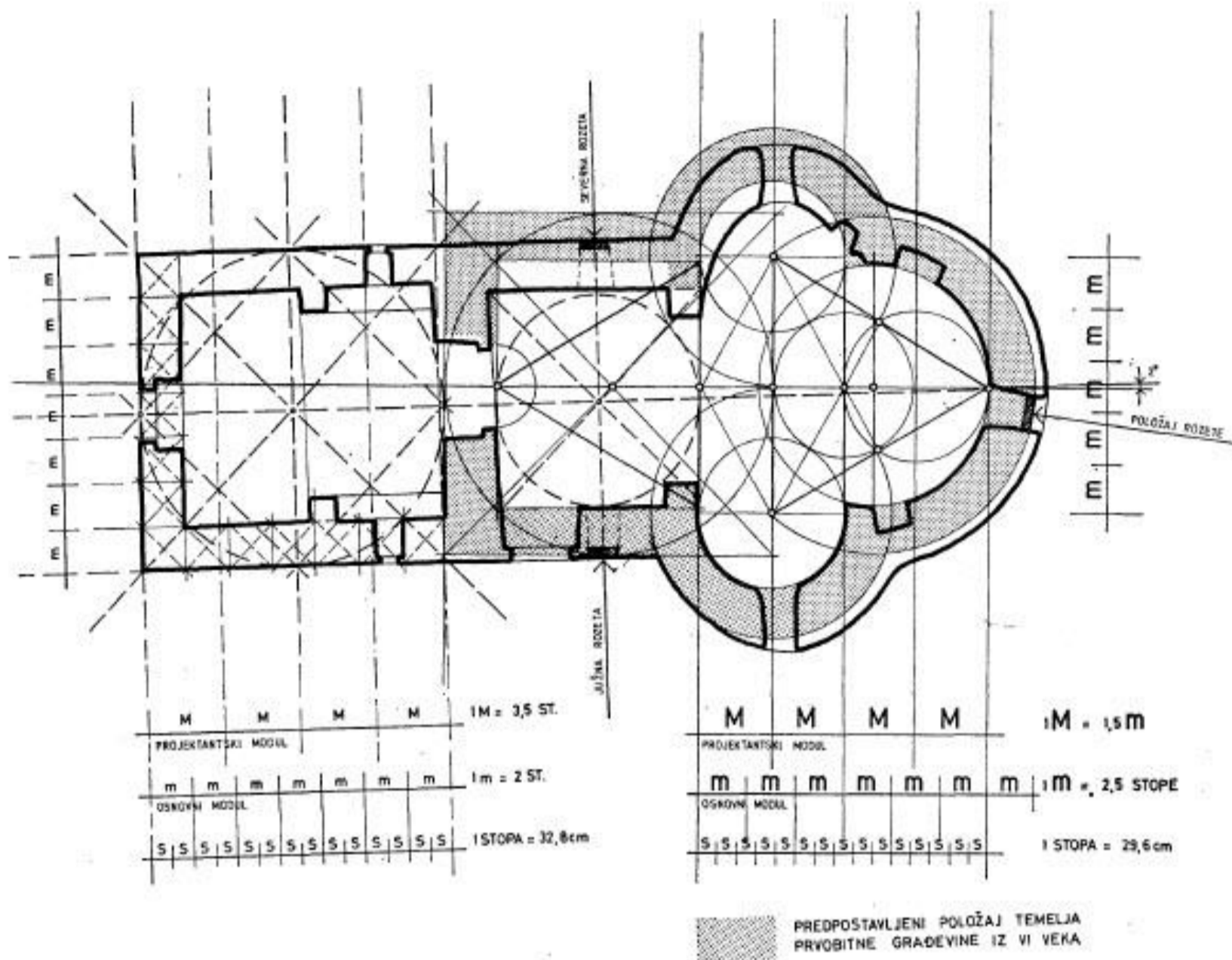
³⁷ О пропорцијским односима на сакралним грађевинама из времена турске доминације писано је по изузетку: С. Мојсиловић-Поповић, *Манастир Трноша*, Саопштења XIV (Београд 1982), 79—80, 82—83, сл. 20.

³⁸ М. Злоковић, *нав. дело*, 187; М. Canak-Medic, *нав. дело*, 7.

³⁹ С. Ћирковић, *исто*.

⁴⁰ Занимљива је готово потпуна пропорцијска подударност западне фасаде припрате цркве у Мртвици и западне фасаде цркве Св. Николе у Ушћу: Ј. Нешковић, *Обнова цркве Св. Николе код Ушћа*, Зборник заштите споменика културе XIX (Београд 1968), 95—104.

⁴¹ Пропорцијски односи на горњим партијама грађевине нису озбиљније разматрани, јер се без сондирања не може утврдити тачна граница интервенција при различитим обновама.

Сл. 18. Црква Богородичиног Успења у Мртвици, анализа пропорционисања и размаравања основе

Fig. 18. Eglise dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica, analyse des proportions et des dimensions du plan

Порекло облика

Да би се стилски и временски одредило време настанка ове сложене градитељске целине, треба се посебно осврнути на сам њен облик триконхоса. Непостојање травеја између олтару и бочних певница, као и потковичаст облик олтарске апсиде, карактеристичан за византијске грађевине VI века,⁴² чине ову цркву готово јединственом на нашем подручју. Са сигурношћу се може рећи да основа цркве у Мртвици нема ниједан елемент који карактерише грађевине моравске стилске групе,⁴³ те њено порекло треба тражити у старијим триконхалним грађевинама.⁴⁴ Одређене аналогije најстарија градитељска фаза у Мртвици свакако има са недовољно познатом и несигурно датованом зањевачком црквом.⁴⁵ Далеко више сличности се налази између мртвичке цркве и триконхоса из Плиске у Бугарској који је датован у X век.⁴⁶ Сличне основе, мада са све три исте конхе, налазимо и у Грчкој⁴⁷ и Сицилији,⁴⁸ чак у виду мале тробродне базилике са триконхалном апсидом,⁴⁹ датоване у VI—VII век. Чини се да би најближу аналогију

по облику основе представљала јединствена „базилика Крузо“ из Херсонеса,⁵⁰ датована у крај V века. Очигледно је да је порекло овог облика основе с истока и да се у нашим крајевима користио само изузетно. На основу овога, првобитна култна грађевина у Мртвици могла би се оквирно датовати у крај V и почетак VI века.

*

На основу досадашњих анализа, чини се могућим да се бар у основним цртама реконструише потпуно непозната градитељска историја ове цркве.

Не може се са сигурношћу рећи када је страдала првобитна култна грађевина настала крајем V или почетком VI века. Такође се не зна када је и да ли је уопште обнављана и живела у средњем веку, јер за то за сада нема никаквих података. У релативно повољним временима по обнови Пећке патријаршије, почетком XVII века, обнавља се и осликава црква у Мртвици и тада свакако постаје манастир. Тешко је утврдити како је црква тада изгледала. Чињеница да је битно страдао

само њен источни део дозвољава претпоставку да је могла имати и куполу која је, као статички осетљив део конструкције, пала, повукавши за собом и горње партије наоса. Када су страдали манастир и манастирска црква не зна се, можда у немирним временима аустро-турских ратова крајем XVII или у XVIII веку.

У периоду 1837—1843. године мајстор Трендафил захваљујући прилозима мештана обнавља некадашњу манастирску цркву, која сада постаје парохијска. Радови теку у две фазе, што је — уз тешка времена и неприступачност локације — свакако и разлог што је обнова трајала пуних шест година. У првој фази рада Трендафил обнавља храм, а у другој дограђује параклис и трем. Године 1866. је живописана унутрашњост обновљеног храма. Педесетак година након обнове на цркви се поново врше грађевински захвати: вероватно се уклања посрнули ниски дрвени трем покривен тешким каменим плочама и гради се нови, виши, на каменим стубовима, који се покрива ћерамидом. Такође се набављају нови свећњаци, иконостас, проширују прозорски отвори и гради звонара за звоно купљено у Вршцу 1892. године. Тада се, такође, гради и дугачко степениште које скрађује и олакшава прилаз цркви.

Последњи радови на мртвичкој цркви изведени су педесетих година овог века, када је

под трема бетониран, а кров прекривен фалцованим црепом.

⁴² Што се најјасније може видети на примеру базилике са трансептом из Царичиног града: Н. Спремо-Петровић *нав. дело*, Т. XXVII.

⁴³ Особито треба истаћи непостојање травеја између апсиде и простора где би се у некој фази могло налазити кубе као и непостојање источног пара пиластара.

⁴⁴ Сличности које постоје између плана цркве у Мртвици са црквама манастира Св. Романа у Ђунису и Старчеве Горице су привидне. О томе: М. Васић, *Географска распрострањеност Лазаричине основе, Жича и Лазарица*, Београд 1928, 145, сл. 122, 123 и 150, сл. 133, 134.

⁴⁵ Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старица н.с. I (Београд 1950), 203; Ђ. Стричевић, Г. Суботић, *нав. дело*, 307—315.

⁴⁶ Н. Чанева-Дечевска, *Триконхалните църкви от IX—XIV в. по Българските земи*, Археология, кн. 4, (София 1970), 9, обр. 1.

⁴⁷ А. К. Орландов, 'Ο αγ. Δημήτριος της Βαρσαβας (Αρχειον τών βυζαντινων μνημειων της έλλάδος Т. Α 'Αθηναι 1935), еик. 10.

⁴⁸ Г. Δημητροκαλλης, 'Ο τρικογχος ναος τον 'Αγιου Λαυρεντιου στην Μεζανιε της 'Απουλιας, Δελτιον της χριστιανικης αρχαιολογικης Εταιρειας, Π. Δ' — Т. Ε' (Αθηναι 1969), еик. 4.

⁴⁹ Исто, еик. 1.

⁵⁰ А. Л. Якобсон, *Раннесредневековый Херсонес, АН СССР, Материалы и исследования по археологии СССР*, № 63 (Москва, Ленинград 1959), 187—188, рис. 91.

Eglise dédiée à la Dormition de la Vierge à Mrtvica

BLAGOTA PEŠIĆ

Dans les gorges de Grdelica, à une dizaine de kilomètres de Vladičin Han, petit bourg dans le sud de la Serbie, se trouve le village de Mrtvica avec son église dédiée à la Dormition de la Vierge. L'église est située sur une hauteur escarpée dont on suppose que, dans l'Antiquité, elle portait une forteresse.

Quant à son ordonnance, l'église est un bâtiment à une seule nef et à trois conques. Elle est dénuée de coupole. Sur le côté septentrional, un parecclésion est accolé au corps de l'église, tandis qu'autour des côtés sud, ouest et sur une partie du côté nord, court une galerie.

Une analyse des éléments architectoniques du plan, ainsi que des meneaux de la croisée bilobée, dont le style est celui des premiers siècles de Byzance, nous porte à conclure que l'église fut construite sur les fondations d'une triconque, vers la fin du Ve siècle ou au début du VIe. On ne sait pas si l'église fonctionna au moyen âge. A la suite du rétablissement du Patriarcat de Peć, au début du XVIIe siècle,

l'église de Mrtvica qui, à l'époque, faisait sans doute partie d'un monastère, fut rénovée, elle aussi. Entre les années 1837 et 1843, l'église fut de nouveau entièrement rénovée, ce dont témoigne une inscription tracé en creux.

Une analyse détaillée de l'ornementation sculptée en pierre et des éléments architectoniques permet à l'auteur d'établir quelles sont les parties de l'église qui remontent au XVIIe siècle et quelles sont celles qui datent du XIXe. Sur la base de l'analyse en question il a été possible d'établir également quels éléments et dans quelles mesure avaient été reconstruits.

Un examen des proportions du plan a montré que la mesure de la partie orientale du bâtiment avait été faite par référence au système fondé sur l'utilisation du triangle équilatéral et à l'aide du pied romain valant 29,6 cm. Lors de la restauration du bâtiment au XVIIe siècle, un nouvel axe fut tracé, tandis que les proportions furent établies à l'aide d'un pied valant un peu plus et par référence au système fondé sur le carré.